

УДК 321.64–028.43

Григор О.*Кандидат наук з державного управління, доцент Черкаського політехнічного університету*

КРИТИКА ТОТАЛІТАРИЗМУ ЯК РЕЖИМУ ПРОТИСТОЯННЯ НАРОДІВ І КУЛЬТУР

Аргументується положення, що демократія хоч і не виявилася дійсним народовладдям, проте постала впорядкованим інститутом для самозахисту від диктаторського тоталітарного правління.

Ключові поняття: людина, політика, культура, тоталітаризм, демократія, державотворення, політичний консенсус.

Головним фактором політичного протистояння у XX столітті стали системи «тоталітаризм—демократія», а головні конфлікти виникали як боротьба за володіння світом серед держав-представників певного політичного устрою. Саме тому відомі західні, американські та європейські вчені вдавалися до критики тоталітаризму як основи протистояння народів і культур світового простору (К. Поппер, Х. Арндт, Г. Кіссінджер, Дж. Сорос та ін.). Демократія і тоталітаризм—два антагоністичні шляхи людства. Вони перебувають у діалектичній єдності і боротьбі між генетичною тягою до дикості та необхідністю її подолання як єдиної можливості вижити в нових геофізичних умовах. Вони і в глобальному світі визначають сутність взаємин між державами й етносами [1, с. 8].

К. Поппер і його однодумці-демократи вважають диктатуру або тиранію за морально незносне зло. Люди відчувають, що вчиняють недобре, коли примиряються з цим. Проте вони не приречені так вчиняти. Із зазначених причин ми прагнемо мати справу з демократичними формами державності—і в цьому полягає їх єдине моральне виправдання. Таким чином, доходить принципового висновку Поппер, демократії не є народовладдям. Натомість у головному вони є інституціями, обладнаними для самозахисту від диктатури. Вони не припускають диктаторського правління і концентрації влади, прагнучи обмежити владу держави. Суттєво, що у цьому сенсі демократія мусить зберігати можливість усунення уряду без пролиття крові не тільки тоді, коли він припиняє поважати свої права і обов'язки, а й коли ми вважаємо

його політику поганою чи помилковою [2, с. 5]. Поппер запропонує розподіл суспільств на відкриті та закриті, зазначаючи, що будь-яке ідеальне суспільство, наприклад ідеї Маркса, чи Платона, не спроможне до життя саме тому, що є закритим по суті. «Закрите суспільство в його кращих зразках можна справедливо порівняти з організмом. Так звана органічна або біологічна теорія держави достатньо успішно застосовна до нього. Закрите суспільство подібно зі стадом або плем'ям в тому, що являє собою напіворганічну єдність, члени якої об'єднані напівбіологічними зв'язками— спорідненістю, спільним життям, участю у спільних справах, однаковими небезпеками, загальними задоволеннями і бідами. Це— досить конкретна група конкретних індивідуумів, пов'язаних один з одним не тільки такими абстрактними соціальними відносинами, як поділ праці та обмін товарів, а й конкретними фізичними відносинами типу дотику, нюху і зору. І хоча таке суспільство може бути засноване на рабстві, наявність рабів не обов'язково створює проблеми, радикально відмінні від проблем догляду за домашніми тваринами. У результаті в закритому суспільстві відсутні як раз ті сторони, які унеможливають успішне застосування органічної теорії до відкритого суспільства» [3, с. 219].

У закритій системі соціальна структура формується цілеспрямовано; немає легітимної боротьби за владу; панує моноцентризм; замовчують, придушують конфлікти; формується єдина ідентичність, почуття колективізму; здійснюють контроль за громадянами через суспільні організації. Обмежуючи свободу слова, мітингів, демонстрацій, об'єднань, маніпулюючи свідомістю мас, формуючи певні стереотипи, міфи, створюючи умови для формування однорідного суспільства і т. ін., влада тим самим обмежує кількість викликів внутрішнього середовища. Однак «залізна завіса» зменшує кількість зовнішніх викликів. У недемократичному суспільстві стабільність зберігається значною мірою завдяки «закритості». Але конфлікти в закритому суспільстві можуть зруйнувати систему, адже їх придушують, а не розв'язують [4, с. 20].

Щодо взаємозв'язку свободи і насильства, то, як пише Поппер, «Необмежена свобода» означає, що сильна людина вільна залякати того, хто слабший, і позбавити його волі. Це так званий парадокс свободи: свобода сама себе скасовує, якщо вона не обмежена. Тому у відкритому суспільстві насильство зведено до мінімуму. Право на мінімальне насильство для обмеження «необмеженої свободи» залишається за державою. Також право на насильство залишається, як не дивно, за самими громадянами, для захисту відкритого суспільства та демократичних цін-

ностей. Громадяни повинні чинити опір, аж до насильства, всім спробам замаху на демократію, навіть з боку уряду. У більш глобальному сенсі Поппер виправдовує насильство тільки як насильницьку революцію при тиранії, але єдино з метою установа демократії (створення різноманітних суспільних інститутів, що дозволяють здійснювати громадський контроль за діяльністю і відставкою уряду, а також проводити реформи навіть всупереч волі уряду, але без насильства) [5, с. 36].

Відома американська дослідниця Х. Арендт у своїй книзі «Витоки тоталітаризму» різко піддає критиці саму сутність тоталітарного устрою будь-якого суспільства. «Тоталітарна спрямованість до глобальних завоювань та до тотальної влади постає деструктивним способом виходу з усіх труднощів. Перемога тоталітаризму може співпасти з руйнуванням людства; де б він ні правив, він починав руйнувати саму сутність людини. І все ж буде замало користі, якщо ми просто повернемося спиною до руйнівних сил нашого століття» [6, с. 31]. У своїй роботі вона аналізує всі негативні витoki тоталітаризму ХХ століття, акцентуючи увагу на таких проявах, як антисемітизм, расизм, пропаганду. «І якщо вірно, що на заключних стадіях тоталітаризму є зло у своїй абсолютній формі (абсолютної, оскільки його вже не можна вивести з будь-яких по-людськи зрозумілих мотивів), то настільки ж вірно і те, що без цього ми б, ймовірно, ніколи не дізналися справді радикальну природу Зла» [6, с. 32].

Г. Кіссінджер у відомій праці «Дипломатія» переконливо доводить, що тільки така країна, як США може ефективно впливати на світовий устрій та протидіяти тоталітарним течіям. З його точки зору Європейські держави вели незліченні війни, щоб запобігти виникненню держави, яка б правила усіма іншими. В Америці сполучення сили і відстані давало впевненість в тому, що будь-якого виклику може бути певним чином знищено вже після того, як його буде зроблено. Європейські нації, що мали менший запас міцності з точки зору виживання, створювали коаліції проти самої можливості змін; Америка ж знаходилась достатньо далеко, щоб орієнтувати власну політику на протистояння змінам [7]. Також глобалізацію, як головну тенденцію сучасного світу він пов'язує із особливим становищем США. У Г. Кіссінджера навіть саме поняття «глобалізація» інтерпретується відверто однобічно: це експансія західної цивілізації на «інший світ» [8, с. 21]. Полемізуючи з Г. Кіссінджером, Дж. Сорос зазначав, що безумовно США посідають домінуючу позицію в глобальній економіці. Якщо хтось і стоїть біля керма економічної політики, то це Сполучені Штати Америки. США не можуть робити

все, що їм заманеться, однак практично нічого не може відбуватися без їх згоди. Однак привілеї, якими користуються США в економічній, фінансовій та політичній сфері, мають тенденцію до скорочення. І. Валлерстайн, зокрема, зазначав, що спроможність світового гегемона безперешкодно нав'язувати свою волю іншим «великим державам» триватиме щонайбільше 50 років. На його думку, США більше не володіють повною мірою тими потужними трьома складовими, які забезпечували їх військову могутність у минулому: грошовими засобами, готовністю населення країни відшкодовувати витрати на воєнні дії, а також політичним контролем над Західною Європою і Японією. З цими міркуваннями погоджувався й Г. Кіссінджер; він вважав, що відносно військове домінування США поступово зменшуватиметься. Те, що вже не існує чітко визначеного супротивника, призведе до тиску зсередини, щоб спрямувати ресурси на виконання першочергових завдань, не пов'язаних з оборонною сферою. І цей процес вже розпочався [9, с. 134].

Демократизація сучасного світу є складним поліфонічним процесом, що зумовлює труднощі його періодизації. Концепція «трьох хвиль» С. Хантінгтона — це вдала спроба періодизації демократичного процесу відповідно траєкторії його розвитку, що була здійснена на ґрунті статистичного методу. Сьогодні з'являється ідея так званої «четвертої хвилі». Основний методологічний недолік гіпотези «четвертої хвилі» полягає у спробі екстраполяції іншого підходу та інших критеріїв вирізнення етапів демократизації на концептуальну конструкцію С. Хантінгтона. Світовий демократичний процес складається з різних потоків, які утворюються позитивними та негативними змінами в окремих регіонах світу та групах країн, що мають спільні вихідні позиції (авторитаризм, тоталітаризм, колоніалізм тощо). Безумовно, специфічні особливості розвитку транзитивних процесів у окремих групах країн можуть стати підставою для іншої його періодизації, але при цьому не можна свої критерії штучно накладати на чужі концептуальні схеми [10, с. 107].

Як було зазначено вище, одним із найвпливовіших прикладів протистояння стала так звана «холодна війна», яка розділила світ на двополярний по принципу протистояння комуністичних (тоталітарних) та капіталістичних (демократичних) ідеологій та принципів. Як зазначав Г. Кіссінджер, у світі часів «холодної війни» традиційні концепції сили були істотним чином підірвані. У більшості історичних ситуацій мав місце синтез військової, політичної та економічної могутності, причому в цілому наочно виявлялася певна симетрія. У період «холодної війни» різноманітні елементи могутності стали чітко відокремлюватися один

від одного. Колишній Радянський Союз, був у військовому відношенні наддержавою, а в економічному сенсі — карліком. Інша країна цілком могла бути економічним гігантом, а у військовому відношенні — мізерно малою величиною, як у випадку з Японією [7]. Саме тому крах ідеології «холодної війни» й консенсусні двосторонні політичні ініціативи стали значною віхою у створенні політичних консенсусів. Деякі вчені вважають, що після розпаду СРСР світовий порядок був зруйнований і натомість утвердився «світовий безпорядок». На думку Е. Багалова, міра керованості світовою системою нині на небезпечно низькому рівні [11, с.55]. Дехто називає це деградацією організованості сучасного світу. Однак поряд із відцентровими тенденціями нині помітні й доцентрові. Вони проявляються в будь-якій системі і є природними. У. Ростоу вважає, що головним чинником, на який мають нині зважати всі нації у своїй політиці, є ймовірність не лише того, що світ ставатиме дедалі взаємопов'язанішим, а й того, що центри ефективної влади кількісно зростатимуть.

Тоталітарні тенденції — невід'ємна частина всіх сучасних суспільств. Спроби нових незалежних держав «втекти від історії» шляхом набуття членства в безпековому альянсі чи інтеграційному об'єднанні визначені тоталітарним історичним досвідом. Такі спроби також живляться бажанням абсолютного комфорту й страхом перед ризиками самостійної зовнішньої й внутрішньої політики [12, с. 55]. Стався кардинальний злам диктату комуністичної ідеології на користь ідеологічного плюралізму. Такий стан ідеологічних відносин загалом відбиває якісно нові умови соціально-економічного і політичного розвитку країни, яка ступила на шлях розбудови ринкової економіки, демократії, відродження національних традицій і духовності. Принцип ідеологічного плюралізму за умов відсутності інтегральної (консенсусної) ідеології та занепаді інституціоналізованих форм високоорганізованих систем суспільного регулювання вносить розбрат у суспільну свідомість, а у ряді випадків призводить до стагнації і навіть розкладання духовної, політичної, економічної, соціальної, сімейно-побутової сфер суспільства.

Ситуацію, що виникла на перших етапах формування українського суспільства, відомі вітчизняні вчені Є. Головаха і І. Паніна назвали аномією [13, с.37]. Досвід історії свідчить: в основі кризи будь-яких цивілізацій і суспільних систем лежить насамперед ідеологічна криза, так само, як і будь-яке суспільне відродження починається з очищення й оновлення суспільних ідеалів, з утвердження нової системи цінностей, тобто з формування нової ідеології. Руйнування ідеалів і системи

цінностей радянського періоду, вакуум конструктивної державницької ідеології за відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості (яка мала б внутрішні потреби в державності і переймалася відповідним ступенем відповідальності за неї)—все це, безумовно, свідчить про нагальну потребу суспільства в новій ідеології. Тому посттоталітарним країнам потрібно вибудувати суто свою ідеологічну систему, із загальнозначущим стрижнем—ідеологією державотворення як глибоко обґрунтованою програмою суспільного розвитку з чітко вираженою соціальною спрямованістю.

За визначенням С. Хантингтона, під час холодної війни світ був поділений на «перший», «другий» і «третій». Але потім такий розподіл втратив сенс. У багатополлярному світі набагато доречніше групувати країни, ґрунтуючись не на їх політичних чи економічних системах, не по рівню економічного розвитку, а виходячи з культурних і цивілізаційних критеріїв [14, с. 38].

Найбільш загальним результатом історичного розвитку останніх років став кінець холодної війни. Внаслідок різко обмежилася вірогідність широкомасштабної збройної сутички із застосуванням засобів масового знищення. З карти світу зникла одна із супердержав, а розвиток світових процесів входить у річище, перерване жовтнем 1917 року. Європа втратила почесне звання центру світової політики й можливість породжувати конфлікти світового масштабу. Найістотніші зміни торкнулися європейського континенту: розпад Організації Варшавського Договору, об'єднання Німеччини, оксамитова революція у країнах Центральної і Східної Європи і, зрештою, дезінтеграція Радянського Союзу, Чехо-Словаччини, Югославії—поява низки нових незалежних держав на карті Європи і світу—все це становить неповний перелік факторів, які у найближчі десятиліття впливатимуть на політичні, соціальні, економічні та військові тенденції в цьому регіоні. Водночас, аби усвідомити суть того, що відбувається, важливо уточнити, чи відбувся реальний перехід від біполярної схеми безпеки, що десятиріччями існувала в Європі, до багатополлярної. Ця теза популярна в певних політичних і наукових колах, хоча і не є достатньо аргументованою. Логіка вимагає, по-перше, розглядати нових суб'єктів європейської політики як самостійні одиниці, які мають власні інтереси й цілі, відмінні від інтересів та цілей не лише одне одного, але й головного полюсу сили в особі НАТО. А по-друге, їх має бути як мінімум більше двох. Лише тоді вони можуть фігурувати в якості самостійних полюсів сили у багатополлярній системі. Реальна ж ситуація така, що держави Східної Європи або готові

злитися з НАТО в єдиній системі безпеки вже зараз, або розглядають цю можливість як найближчу перспективу. Саме тому їх не можна розглядати як самостійні полюси сили, оскільки зовнішні аспекти їхньої безпеки збігаються з безпекою в рамках НАТО. На думку О. Бодрук, система біполярного протистояння в Європі збереглася з відповідними змінами радянського полюсу сили на російський [15, с. 4].

Список використаних джерел:

1. Зажигаєв Б. В. Між демократією і тоталітаризмом? (Витоки, періоди і фази формування політичних режимів у світовій цивілізації / Б. В. Зажигаєв // Проблеми міжнародних відносин: [зб. наук. праць / наук. ред. Канцелярук Б.І. та ін.].—К.: КиМУ, 2013.—Вип. 7.—С. 7–37.
2. Тягло О. В. Роздуми Карла Поппера щодо теорії та практики демократичної держави / О. В. Тягло // Постметодика.—2010.—№ 1 (92).—С. 2–11.
3. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона / К. Поппер [Пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовского].—М.: Феникс, 1992.—448 с.
4. Кіндратець О. Ризики українського суспільства / Олена Кіндратець // Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал.—К.: Верховна Рада України.—2009.—№17.—С. 19–21.
5. Журенков К. Открытое общество: утопия или проект / К. Журенков // Информационная открытость органов местного самоуправления как основа социального партнерства.—М., 2006.
6. Аренд Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арендг; [Пер. с англ. И. В. Борисовой, А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Б. Мишкенене, Л. А. Седова. Послесл. Ю. Н. Давыдова. Под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова].—М.: ЦентрКом, 1996.—672 с.
7. Киссенджер Г. Дипломатия / Г. Киссенджер. [Электронный документ] Пер. с англ. В. В. Львова / Послесл. Г. А. Арбатова.—М.: Л адомир.—1997.—849 с.—Режим доступа: www.rulit.net/books/diplomatiya-read-283887-1.html
8. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму (Відкрите суспільство під загрозою): Пер. з англ.—К.: Основи, 1999.—259 с.
9. Сірій С. Чинники конфліктності в міжнародних соціально-економічних і політичних процесах / С. Сірій // Політичний менеджмент.—2010.—№ 2 (41).—С. 128–139.

10. Романюк О. І. «Четверта хвиля»? До питання про місце посткомуністичних трансформацій в процесі демократизації суспільства / О. І. Романюк // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Питання політол.: [зб. наук. пр.]. — Х., 2008. — № 825, вип. 13. — С. 101–108.
11. Баталов Э. Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций) / Э. Я. Баталов. — М.: Российская политологическая энциклопедия, РОССПЭП, 2005. — 376 с.
12. Кононенко С. В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт / С. В. Кононенко // Наук. зап. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2008. — Вип. 42. (Підсерія «Курасівські читання»). — С. 48–57.
13. Козловець М. А. Ідеологія як фактор консолідації суспільства / М. А. Козловець // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2004. — № 18. — С. 35–39.
14. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. — 1994. — № 1. — С. 33–48.
15. Бодрук О. Україна в регіональних і глобальних системах безпеки / О. Бодрук // Спостерігач. — 1996. — № 26. — С. 4–5.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2015 р.

Григор О. Критика тоталитаризма как режима противостояние народов и культур

Аргументируется положение, что демократия хотя и не оказалась настоящим народовластием, однако появилась упорядоченным институтом для самозащиты от диктаторского тоталитарного правления.

Ключевые слова: человек, политика, культура, тоталитаризм, демократия, государства, политический консенсус.

Grygor O. Criticism of Totalitarian Regime as a Confrontation of Peoples and Cultures

It argued the position that democracy though not proved a real democracy, but there was an orderly institution for self-defense against a dictatorial totalitarian rule.

Keywords: human being, politics, culture, totalitarianism, democracy, state formation, political consensus.